

Саргашкаев Ж.А.

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ КЫЙМЫЛ ЭТИШТЕРИНИН ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКАЛЫК ГРУППАЛАРЫНЫН СОСТАВЫ

Саргашкаев Дж.А.

СОСТАВ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ ГРУППЫ ГЛАГОЛОВ ДЕЙСТВИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ

Dzh.A. Sargashkaev

THE VERBS OF ACTION OF LEXICO-SEMANTIC GROUPS STRUCTURE IN KYRGYZ LANGUAGE

УДК:378:52.8

Макалада кыргыз тилиндеги кыймыл этиштер маселеси каралат.

В статье рассматриваются вопросы глаголов действия в кыргызском языке.

The article considers the questions of the verbs of action in the Kyrgyz language.

Азыркы кыргыз тилиндеги кыймыл этиштерин анализдөөдө, тилдеги сөз обочолонгон элемент катары жашабастан, өз алдынча мааниге ээ, ар кандай байланыштардан жана катыштардан турган, белгилүү системаны түзүү менен лексикалык бирдик катарында жашайт. Ар бир тилдин лексикасы өз алдынча подсистемалардын аныкталган системасы катарында каралат. Мисалы: семантикалык, түшүнүк талаасы, тематикалык, лексика-семантикалык [1].

Эң кеңири тараган жана мындай подсистемалардын маанилүү типтеринин бири лексика-семантикалык группалар (ЛСГ) болуп эсептелет, б. а. семантикалык жалпылык принциби боюнча бириктирилген сөздөрдүн группасы.

Лексика-семантикалык группанын биринчи маанилүү белгиси: аны түзүүчүлөр инварианттык касиетке – түрдүк семантикалык жалпылыкка ээ болуусу саналат (Б. Колбинин аныктамасы боюнча). Бул тууралуу А.М.Кузнецованын пикирин да карасак болот, “ансыз семантикалык талаанын болуусу мүмкүн болбогон, ... негизги компонент, изилдөөчүлөр тарабынан көп учурда деги эле каралбайт, ... жана анын болуусу түшүнүүнү божомолдойт” [2].

Лексика-семантикалык группанын мүчөлөрү өзүнүн айырмалоочу же детерминирлөөчү (себептүү байланыштуулук) белгилери боюнча айырмаланышат. Буга ылайык лексика-семантикалык группанын бирдик структурасындагы семантикалык белгилер өз ара айырмаланып турат: (компоненттер, семалар): а) түрдүк маанидеги жалпы семалар же “архисемалар” жана б) түрдүк маанидеги дифференциалдык семалар [3].

Лексика-семантикалык группанын составына кирген сөздөргө мүнөздүү байланыш типтери болуп: а) доминанттарга түрдүк түшүнүктү билдирген,

ушул лексика-семантикалык группанын мүчөлөрүнүн – сөздөрдүн көп же аз окшоштугу; б) синонимдик катыштар; в) антонимдик катыштар; г) кыймыл процесси жөнүндө сөздөрдө камтылган тилден сырткары маалыматтарга жараша аныкталган, тематикалык байланыштар (сөздөрдүн предметтик байланышы).

Сөздүн лексикалык мааниси сөздөрдүн предметтик байланышы аркылуу гана аныкталбастан, өздүк тилдик бирдиктер катарында сөздөрдүн ортосунда болгон байланыштар менен да аныкталат: сөз чындыктын кандайдыр бир бөлүгүнүн белгилениши болуп эсептелбестен, белгилүү (тыбыштык) формасы бар жана белгилүү грамматикалык класска таандыктуулугу менен мүнөздөлөт. Ошондуктан, тематикалык байланыштар деп, Д.Н.Шмелевден кийин, сөздүн маанилеринин ортосуна ички лингвистикалык, ошондой эле экстралингвистикалык негизде аныкталган байланышты айтабыз [4], же сөз бир эле убакта чындыктын кандайдыр бир бөлүгүн билдирген белги жана тилдик бирдик болуп эсептелет, сөздүн мааниси тилдик жана тилден сырткаркы маанинин диалектикалык биримдигине негизделип жана аныкталат.

Кыргыз тилиндеги кыймыл этиштеринин семантикалык структурасын анализдегенде, аларды бөлүүгө негиз болуп, туура келүүчү лексика-семантикалык варианттар эсептелди. Бул макалада лексика-семантикалык варианттар деп “өздөрүнүн лексикалык мааниси боюнча айырмаланган сөздөрдүн вариантын” түшүнөбүз [5], мааниси боюнча көп маанилүү сөздөрдүн айрым маанисине тең, булардын реализациясы сөздүн белгилүү синтагматикалык чынжырчада кепте функцияланыш процессинде жүрөт.

Лексика – семантикалык варианттын маани планындагы эң кичине бирдик катарында семадан жана лексемадан (сөз-комплекс) дифференциациясы, лексика – семантикалык вариант тилдик системада абстракттуу парадигматикалык бирдик болуп эсептелгендиги менен түшүндүрүлөт, айырмасы ал лексика-семантикалык системанын эки жактуу бирдиги болуп эсептелгендигинде [6]. Ал сөздөгү парадигматикалык жана синтагматикалык байланыштардын мүнөзүн көрсөтөт, ошондой эле маани-

лүүлүктүн системалык манифестация формасын берет.

Кыргыз тилиндеги кыймыл этиштери айрымдарын эсепке албаганда көп маанилүү болуп эсептелет. Көп маанилүү сөздө кыймыл түшүнүгү бардык лексика-семантикалык варианттар менен да, ошондой эле алардын бөлүктөрү менен да бекемделет. Себеби этиштердин көпчүлүгү көп маанилүү, бул анализдин негизги бирдиги болуп өзүнүн бардык маани жыйындысы менен сөз чыкпастан, семантикалык жактан бир тектүү бирдик катарында сөздүн өзүнчө лексика-семантикалык варианты чыгат. Көп маанилүү сөздөр анын семантикалык структурасын түзгөн, белгилүү түрдө тартипке келтирилген семантикалык варианттардын жыйындысы катары каралат [7]. Өз кезегинде лексика-семантикалык вариант түшүнүгү маанинин компоненттүү жаратылышы менен байланыштуу такталат, ал “лексика-семантикалык варианттар менен өз ара катыштагы предметтер жана кубулуштар жөнүндө, лексика-семантикалык варианттын тыбыштык кабыгы аркылуу берген маалыматтардын айрым жыйындысы катарында (б.а. семантикалык компоненттердин айрым айкашы катарында)” аныкталышы мүмкүн [8].

Азыркы кыргыз тилиндеги эки тилдеги сөздүк материалына жүргүзүлгөн сөздүк дефиниций анализинин натыйжасында [9] жана сөздүк статьялардан көп маанилүү сөздөрдүн актуалдуу маанилерине көрсөтмөлөрдү табуудан турган, мейкиндикте предметтин (субъектин) бир орундан экинчи орунга которулуу процесси менен өз ара катышта болгон, ошондой эле тил илимин изилдөө институтунун, Кыргыз Илимдер академиясынын адабият, тарых жана экономика бөлүмүнүн сөздүк картотекасындагы сөздөрдүн анализинен, биз карап жаткан этиштердин группасына (“жүрүү, басуу, кадамдоо”, “чуркоо, чаптыруу”, “бат басуу”, “илээлеп, сүйрөлүп басуу”, “аксап басуу”, “тапандап басуу” ж. б.) этиштик лексемалардын маанисинде баарына жалпы “чындыктын бир бөлүгү” белгиленген лексика-семантикалык варианты [10], тактап айтканда, мейкиндикте субъекттин бир орундан экинчи орунга которулуу фактысы кирди. Натыйжада, бул группанын бардык этиштеринде маанинин жалпы ядролук компоненти бар, бул кыймыл этиштеринин семантикалык маанисинин негизги маңызын билдирген – мейкиндикте предметтин же адамдын көрүнүп туруучу физикалык которулуусу болуп эсептелет.

Көп маанилүү кыймыл этиштеринде мейкиндикте илгери адымдаган кыймыл мааниси бирдей көрсөтүлгөн эмес: айрым учурда көп маанилүү сөздүн маанилик структурасында ал негизги, түз, эркин болуп эсептелет (сал.: “басуу, жүрүү; келүү (ат, машина ж.б. менен), келүү (жыйналышка, бир абалга, бийликке, өкмөт башына келүү, пикирге, ойго, ишенимге, эсине келүү)”, “учуу”, “сүзүү, чабак уруу”, “зуулдоо, зымыроо. ж.б.), башка учурларда

туунду болуп эсептелет (сал.: “тез чуркоо, атка минип чаптыруу, секирип-секирип чуркоо, таскак-татуу”, “зытылдоо, зымыроо”, “шар чуркоо, бат чуркоо, тез чуркоо, ылдам чуркоо, шамалдай чуркоо”, “оор жүрүүш, салмактуу басыш” (толук адам жөнүндө), “жеңил жүрүүш, лепилдеп жүрүү”).

Кыймылды билдирген этиштик каражаттардын негизги корпусун анализдөөдө жана бөлүүдө биз негизги, ошондой эле туунду лексика-семантикалык варианттарды эске алдык, б. а. түз, номинанттык маанидеги этиштер менен бирге изилденүүчү бирдиктердин белгилүү тилден тышкаркы чындык – “кыймыл” областы менен денотативдик катышка негизделүү, корпуска өтмө маанидеги этиштер кирди.

Алардын көпчүлүгү кеңири маанилик негиздеги этиштер болуп эсептелет, жана алар күчтүү адвербиалдык интенция этиштери менен окшош. Кыймыл этиштерине биз ошондой эле адвербиалдык мааниси менен экспрессивдүү (ачыктыкты, маанилүүлүктү, айкындыкты көрсөтүүчү) мүнөзгө ээ окшоштуруп туураган этиштерди да киргизебиз (сал.: “тыпылдап басуу, тапандап басуу”, “аксап басуу, сылтып басуу, чолоңдоп басуу”, “күрс-карс этүү, калдыр-шалдыр этип зымыроо, тарактоо, тарс-турс этүү, калдыр-күлдүр этүү менен чаптыруу” ж.б.). Иште буларды биз элес мүнөзүндөгү бир орундан экинчи орунга которулуучу этиштер деп атайбыз.

В. Скаличка венгер тилиндеги тууранды сүйлөмдөрдү изилдеп жатып, тууранды этиштер көп тилдерде кездешип универсалдуу мүнөздү алып жүрөт деген тыянакка келет [11](Скаличка: 1967, 277-316).

Кыргыз тилинин этиштик системасында окшоштуруп туураган этиштер чоң орунду ээлейт, эки түшүнүктү билдирет: аракеттин аткаруу ыкмасын (кыймыл) жана анын кошумча мүнөзүн (сал.: “Сейит бизди айылдан калдыратып-шалдыратып өткөн кире арабага олтургузду”) мындай негизги жана кошумча маанилердин биригиши кыргыз тилинде көп учурайт. Л.Н.Харитонов бул кубулушту якут тилинде белгилеп, элес кыймыл этиштерин өзгөчө группага топтойт [12]

Бул группанын ар бир этиши кыймылды коштоочу кандайдыр бир өзгөчө белгини көрсөтөт. Которулуунун образдуу мүнөзү бул кыймылды сүйлөп жаткан субъект тарабынан көргөнүн же укканын өздөштүрүү аркылуу иш жүзүнө ашырат. Оозеки сүйлөөшүүдө көркөм адабият жана фольклор тили чоң роль ойнойт.

Элес мүнөзүндөгү бир орундан экинчи орунга которулуучу, окшотуруп туураган этиштердин арасында төмөндөгүлөрдөн пайда болгон варианттар кеңири тараган: а) өз ара катыштагы жуптардын кезектешинин натыйжасында, сал.: “араң басуу, сылтып басуу, тыпылдап басуу, тапандап басуу, жорголоп басуу”; “илээлеп басуу, сүйрөлүп басуу, аксаңдап басуу, очорулуп басуу, талпаңдап басуу”;

“сандалуу, тентүү, эшек такалап жүрүү, бекер жүрүү”; “такасы менен күңүрт табыш чыгарып басуу (дүпүлдөтүп басуу)”;

б) ар кандай өзгөрүүлөрдүн натыйжасында, сал.: тыпылдап басуу – тырпылдап басуу “тыпылдап басуу”; тапандап басуу – тарпандап басуу “тапандап басуу”; жорголоп басуу – жөргөлөп басуу “кичине кадамдап басуу”; дүпүлдөтүп басуу – дүңкүлдөтүп басуу “такасы менен табыш чыгарып басуу” ж.б.

Бул мисалдардан бир эле сөздүн вариациясын көрө алабыз. Вариация белгилүү бир системада, закон ченемдүүлүктө жүрөт:

а) кыймылдын субъективдүү мүнөзүнүн кошумча мааниси күчөйт; б) үндүү тамгалардын өзгөрүшүнүн натыйжасында начарыраак көрүнгөн аракет жоон үндүү менен ичке үндүүлөрдүн негизинде окшоштуруп тууроочу этишке берилет, сал.: тапандап басуу “*бою узун балсо да арышы кичине, же таманына ченеп баскандар*”; тарпандап басуу “*өзүнөн чоң бут кийим кийүү, ченемсиз кийим кийип басуу, чалча басуу*” ж.б. Мисалы: “Өхүлөп туруптуруп жана андан кийин лыжаны алып, боор оорурлук абалда үйдү көздөй сылтып жөнөдүм”. “Мугалим эч нерсе сураганга жетишпей калды, абышка жеңил аксаңдай, сылтып жөнөдү”.

Салыштырып көрөлү, “тыпылдап басуу, тамандап басуу, майда кадамдап басуу” мааниси бирдей. Аракет мүнөзүнө кошумча тактоо болуп варианттуулук эсептелет, б.а. бир орундан экинчи орунга которулуудагы субъективдүү мүнөздүн белгисин күчөтөт. Мисалы: “Жамила эми кайдадыр кадамын майдалап, ылдам шилтей баштады”. “Толгонай далдоодогу эшикти ачыш үчүн чыкты, Алиман да анын артынан тып-тып басып жөнөдү”. “Токточу, бир аз токто! Мынча бат кайда тыпылдадың? – деди алар ага”.

Мындай этиштерде кыймыл семаларынын жана адвербиалдуулуктун синтези жүрөөрү мүнөздүү, себеби бул компоненттер өз ара байланышта болуп, алар белгилүү бир катышка кирип, белгилүү контексте бири-бири шарттап турушат. Адвер-

биалдуулук семасы мейкиндиктеги субъекттин бир орундан экинчи орунга которулуусун образдуу мүнөздө берүүчү, кыймыл семасы менен бир убакта реализацияланып жана этиштин семантикалык структурасынын толук кандуу мүчөсү болуп калат

Адабияттар:

1. Васильев Л.М. Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи. – В кн.: очерки по семантике русского глагола. Уфа, 1971, с. 38-310.
2. Ничман З.В. К вопросу о лексико-семантических группах слов (на материале глаголов устной речи в современном русском языке). – Науч. тр. / Новосибирский гос. пед инс-т, 1973, вып. 91. С. 4-20.
3. Кузнецов А.М. О применении метода компонентного анализа а лексике. – В кн.: Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. М., 1971, с. 269-278.
4. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики. – В кн.: Проблемы структурной лингвистики. 1971. М., 1972, с. – 367-396.
5. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. С 156– 279с.
6. Смирницкий А.И. К вопросу о слове. (Проблемы “тождества слова”). – труды / Ин-т языкознания АН СССР, 1954, т. IV, с. 3-50.
7. Уфимцева А.А. Лексика. – В кн.: Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М., 1972, с. 394-451.
8. Арнольд И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования. Л.: Просвещение, 1966. – 192, 232.
9. Кузнецов А.М. О применении метода компонентного анализа а лексике. –В кн.: Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. М., 1971, с. 269-278.
10. (Русско-киргизский словарь: 1957; Ожегов:1952, 848;.....)
11. Селиверстова О.Н. Обзор семантических работ по компонентному анализу применительно к лексическому материалу. – Науч. док. высш. школы. Филол. науки, 1967, № 5, с. 125-133.
12. Скаличка В. Исследование венгерских звукоподражательных выражений. – В кн.: Парижский лингвистический кружок. М., 1967, с. 277-316.
13. Чернов М.Ф. Обособленные члены предложения в современном чувашском языке. – Чебоксары: Чувгиздат, 1963, с. 150-389.

Рецензент: к.ф.н. Чолпонбаев А.К.